

ÇAĞATAY LÛGATLERİ HAKKINDA NOTLAR

HASAN EREN

J. Thury 1904'te Çağatay sahası mahsullerine ait mühim bir eser yazmış¹ ve burada Çağatay lûgatleri hakkında da toplu bilgi vermişti. Thury'nin verdiği bilgiye göre, **ابوشقه** başlıklı maruf lûgat bu eserlerin en eskilerindedir. Çağatay dili tarihi için her bakımdan çok büyük kıymeti olan bu meşhur lûgat, ilk defa Peşte'de 1862'de Macarca olarak neşredilmişti.² Bu basımdan sonra, Abuşka lûgati, V. V. Veliaminof-Zernof tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve 1869'da neşredilmiştir.³

Bu meşhur eser ile Thury tarafından İstanbul'da bulunan Abuşka lûgati arasında hiçbir münasebet yoktur. Abuşka lûgati hakkında ufak bir yazı yazmış olan Thury'ye göre,⁴ Ali Şîr Nevaî'nin ölümünden sonra yazılmıştır ve Çağatay dilinin en eski lûgatidir.

Bu eserlerden sonra, **بدايع اللغت** adlı Çağatayca-Farsça lûgati zikredebiliriz. Bu lûgat, Ali Şîr Nevaî'nin eserlerinde geçen kelimeleri izah etmektedir. **بدايع اللغت**'in A. Vambéry'ye ait yazma nüshası 1715'te yazılmıştır.

سنکلاخ adını taşıyan meşhur Çağatayca-Farsça lûgat, Çağatay dili tarihi için çok kıymetli bir eserdir. **سنکلاخ**'tan istifade eden birtakım lûgatçiler tarafından yapılan hulâsalardan bu eserin çok zengin bir lûgat olduğu anlaşılmaktadır. Thury, Muhammed Mehdi Han Asterâbâdî tarafından kaleme alınan bu eserin 1760'a doğru yazılmış olacağını söylemektedir.

خلاصة عباسی başlıklı Çağatay lûgati, **سنکلاخ**'a dayanmaktadır. Abbas adlı bir lûgatçi tarafından yazıldığı anlaşılan bu eserin Tahran nüshasında, Vambéry'ye göre, mühim yanlışlar vardır. **خلاصة عباسی**'nin Paris nüshasında da pek açık birtakım istinsah hataları göze çarpmaktadır; Tebriz Fransız konsolosu Amede Qerry'nin Pavet de Courteille'e gönderdiği nüshadan her bakımdan daha iyidir.

خلاصة عباسی gibi, 1825'te Kalküta'da neşredilen **لفت ترکی** adlı Çağatay lûgati de birçok yanlışlarla doludur.

¹ *A közep-azsiai török nyelv ismertetesei*. Budapest, 1906. Türkçe tercümesi: *Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler* (Millî Tettebbular Mecmuası II, 207-233).

² Vambéry Armin, *Abuska*. Csagatajtörök szogyüjtemeny. Török keziratbol fordította, előbeszeddel es jegyzetekkel kiserter Budenz Jozsef. Pest, 1862.

³ V. V. Veliaminof-Zernof, *Dictionnaire Dçagatai-tarc*. Petersbourg, 1869.

⁴ Thury Jozsef, Az «Abuşka Lûgati» czimü csagataj szotar : Keleti Szemle V, 2.

1855'e doğru Tebriz'de neşredilen - Hidayet'e ait - Çağatayca-Farsça lügat, Pavet de Courteille'in fikrine göre, yine سنکلاخ'tan istifade edilmek suretiyle vücuda getirilmiştir.

Nihayet 1861'de yazıldığı anlaşılan بهجت اللغت başlıklı Çağatay lügati de سنکلاخ'a dayanmaktadır. Bu eserin ilk nüshası, Thury tarafından İstanbul'da bulunmuştu.¹ Sonradan A. A. Romaskeviç, Fethi Ali Kaçar tarafından yazılan bu kıymetli lüğatin yeni bir nüshasını Tahran'da ele geçirmiştir.² Thury'nin fikrine göre, bu eser Çağatay diline ait lügatlerin en zenginlerindedir.

Bu lügatlerden sonra, Şeyh Süleyman Efendinin لغت چغتای و ترکی عثمانی (İstanbul, 1298) adlı meşhur eseri zikredilebilir. Son zamanlara kadar klâsik bir eser şöhretini muhafaza etmiş olan bu lügat, sonradan I. Kunos tarafından Almancaya kısaltılarak tercüme olunmuştur.³ Mamafih Şeyh Süleyman Efendinin lüğatinden istifadeyi kolaylaştırmak maksadı ile yapılan bu tercümede mühim yanlışlar olduğunu ve ihtiyatla kullanılması lâzımgeldiğini söyleyelim.

Avrupa'da da müsteşrikler tarafından Çağataycaya ait türlü lügatler vücuda getirilmiştir. Vambery'nin, *Çagataiske Sprachstudien'i* (Leipzig, 1867) ile Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Turk-Oriental'i* (Paris, 1870) bunların en maruflarıdır. Çağataycaya ait lügatler arasında J. Th. Zenker⁴ ile L. Budagov'un⁵ eserleri ve en son olarak da W. W. Radloff'un *Opit slovarya tyurkskix nareçiy*⁶ adlı büyük lügati zikredilebilir.

Çağatay lügatleri hakkında verdiğimiz bu izahat, Çağatay dili üzerinde eski zamanlardan beri çok uğraşılmış olduğunu göstermektedir. Fakat buna rağmen, bu zengin malzeme her bakımdan itimat ve güvene lâyık değildir. Çünkü bu lügatler, şekil ve mâna bakımından birçok yanlışlar ihtiva etmektedir. Çağatay lügatlerinin yazılı kaynaklara dayandıklarını biliyoruz. Çağatay eserlerinde iyi okunamamış veya fena yazılmış birtakım yerler sık sık göze çarpmaktadır. Çağatay kelime hazînesine ait eserlerin bu bakımdan tetkik ve tenkidi, Türk dilcileri için çok mühim bir mesele teşkil etmektedir. En son ve en mühim Çağatay lügati olan Feth Ali Kaçar'ın *Behcet-ül-lûgat'i* hakkın-

¹ Thury Jozsef, A «Behdset-ül-Lugat» czimü csagataj szotar. Budapest, 1903.

² A.A. Romaskeviç, *Novry çagataysko-persidskiy slovar'* (Mir-Ali-Şir. Leningrad, 1928. s. 83-99) — Bu yazının Aptullahoğlu Hasan tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1943'te Türkiyat Mecmuası'nda çıkmıştır (*Yeni [bir] Çağatay • Fars lügati* Türkiyat Mecmuası IV, 281 • 293).

³ İ. Kunos, *Şejx Sülejman Efendi» Çagataj - Osmanisches Wörterbuch*, Budapest, 1902.

⁴ Jules Theodore Zenker, *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*. Leipzig, 1866 - 1876.

⁵ Lazar Budagov, *Sravnitel'nyy slovar' turecko tatarskix nareçiy*. Peterburg, 1869-1871.

⁶ I - IV. Petersburg, 1893 - 1911.

da yazdığı güzel bir eserde Thury dahi Çağatay lûgatlerine ait bazı noktalara temas etmişti. Thury'nin pek haklı olarak söylediği gibi, Zenker, Budagov, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi lûgatleri mühim yanlışlarla doludur. Bu sebeple, bu eserleri daima büyük bir dikkatle kullanmak ve sağlam tanıklarla kontrol etmek zaruridir.¹ Gy. Nemeth, vaktiyle Thury hakkında verdiği bir konferansta, bu mesele üzerinde ehemmiyetle durmuş² ve bu eserin bu bakımdan Türk filolojisinin en mühim mahsullerinden biri olduğunu söylemişti.

Nemeth'in bu fikrine iştirak etmemek kabil değildir. Yalnız ne yazık ki Thury'nin bu yazısı Avrupalı dilcilerin gözüne çarpmamış ve Türk dili tarihi araştırmalarına tesir edememiştir. Bu durum karşısında, Radloff bile lûgatine eski Çağatay eserlerinden birçok yanlış kelime ve şekiller nakletmiştir. Buna bir örnek olmak üzere Çağatayca لَبَاشَاق *labaşaq* "li-en,³ entrave, regle., kelimesi zikredilebilir. Radloff, bu kelimeyi Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi lûgatinden almıştır. Tıpkı Radloff gibi, Zenker de aynı şekli Pavet de Courteille'den nakletmiştir. Yalnız, Zenker'de لَبَاشَاق şeklinden başka bir لَبَاشَاق şekli de vardır. Şeyh Süleyman Efendinin naklettiği لَبَاشَاق «قاعده* اصول* ارتباط* انضباط» kelimesini Kunos *le-başaq* şeklinde okumuş ve "Regel, Band., olarak izah etmiştir. *Behcet-ül-lûgat* gibi sağlam bir esere dayanan Thury, bu kelimenin قَبَا " felsö ruha, kaftan [elbise, kaftan] mânasına geldiğini ispat etmiştir. *Behcet-ül lûgat* müellifi, *labaşaq* kelimesinin Moğol dilinden alınmış olduğunu da söylemektedir ki tamamiyle haklıdır. Çünkü *labasiğ* kelimesi eski Moğolcada "un habit de cérémonie, sans collet., (Kovalevskiy) mânasına gelmektedir.

Pavet de Courteille ile Şeyh Süleyman Efendinin dayandığı eserde Çağatayca *labaşaq* kelimesi, yanlış olarak قِيد "lien,³ entrave, regle., olarak izah edilmiştir.

¹ J. Budenz, 1882'de, *Cşag bara «bör» ?* (Nyelvtudományi Közlemenyek XVII, 323-324) başlıklı küçük yazısında, Çağatayca *bara*, *paru* kelimesi ile uğraşmış ve Vambery nin kelimeye yanlış mâna verdiğini ispat etmiştir. Budenz'in fikrine göre, *Abuşka* ve *Cagataische Sprachstadien'de* bu kelimeyi «Haut, Hulle» diye tarif etmekle, Vambery büyük bir hataya düşmüştür. Vambery'yi Türkçe كورك kelimesi şaşkırtmıştır. Çünkü Vambery bu kelimeyi *kürk* şeklinde okumuştur. Halbuki Farsça «instrumentum patae simile, quo nivem amovent» (Vullers) mânasına gelen *دور* *aru* kelimesinden de anlaşılacağı gibi, Çağatayca *bara*, *para* kelimesi «kürek» mânasına gelmektedir. (Bu kelime hakkında bilgi edinmek için bk. J. Budenz, *Egy kis viszhang Vambery ur valaszara*. Budapest, 1886. 26. s.). Zenker., lûgatinde bu kelimeyi Vambery'den alarak, *para* şeklinde ka detmiş ve tıpkı Vambery'de olduğu gibi, «Haut, Fell, Leder» diye tarif etmiştir ki yanlıştır. Pavet de Courteille'de bu cihet daha doğru gösterilmiştir : «pelle; peau, enveloppe». Yalnız, Pavet de Courteille'in bunu «pelle» ve «peau, enveloppe» diye izah etmesi yanlıştır. Doğrusu yalnız «pelle» olacaktır. Budenz'in bu yazısını görmediği anlaşılan Kunos, Şeyh Süleyman Efendinin naklettiği *paru* kelimesini yanlış olarak «Pelz [kürk]» diye izah etmiştir.

² *Thury Jozsef emlekezete*. Budapest, 1934. 20-21. s.

³ Radloff lûgatinde bu kelime, yanlış olarak *lieu* şeklinde yazılmıştır.

Bunun gibi, birtakım Çağatay lügatleri چیتوق kelimesine de şimdiye kadar hiç tesadüf edilmeyen bir mâna vermektedirler. Radloff bu kelimeyi çituq şeklinde okumuş ve "qui fait muavaisement mine; poignée de l'épée de Djingis-khan; le diable,, tarzında izah etmiştir. Aynı müellif bu kelimeyi lügatinin başka bir yerinde, Şeyh Süleyman Efendiden alarak çituq "der Schwertgrif des Tschingis-Chan,, şeklinde göstermiştir. Radloff, çituq kelimesini Zenker'in lügatinden almış, fakat چیتوق şeklini, Zenker'e uyararak çituq diye okumakla yanılmıştır. Çünkü Radloff'un transkripsiyon sistemine göre, bu kelimeyi çituq tarzında okumak lâzımdır. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, Radloff çituq maddesinde bu, ciheti daha doğru tesbit etmiştir. Şeyh Süleyman Efendi چیتوق kelimesini şöyle izah ediyor: «طارغین* ترش رو آدم* بد چهره* بی نمک* بد شکل* دارغین»

Thury, yukarıda zikredilen eserinde, Zenker'in naklettiği kelime ile uğraşmış ve "poignée de l'épée de Gingis-khan; le diable,, mânasının yanlış olduğunu ispat etmiştir. Yalnız, Macar âlimi Şeyh Süleyman Efendinin verdiği bilgiye dikkat etmemiştir. Zenker, bu kelime hakkında *Hulâsa-i Abbâsî'nin* verdiği bilgiyi iktibastan başka bir şey yapmamıştır.¹

Bu eserde Çağatayca چیتوق kelimesi hakkında şu izahat vardır: «شخص ترش رو و مقبض چنگر خان بمقولى شيطان است». Halbuki *Senglâh'tan* istifade etmiş olan *Behcet-ül-lügat* müellifi bu kelimeyi «ترش رو و مقبض» tarzında izah etmiştir. Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi gibi müelliflerin verdiği bilgi bu çözümlü desteklemektedir. Fakat *Hulâsa-i Abbâsî'de* bundan sonra verilen izahat ayrı bir madde teşkil etmektedir. *Behcet-ül-lügat* müellifine göre, bu kelime چنگر خان değil, چیتکر çitker'dir. Çitker kelimesinin "şeytan,, mânasına geldiğini söyleyen müellif, bunun Çağataycaya Moğol dilinden geçtiğini ilâve ediyor. Eski ve yeni Moğol dillerinde kullanılmakta olan çidkür "diable, demon, esprit malin,, (Kovalevskiy) kelimesi bu kaydı desteklemektedir. *Hulâsa* müellifinin, istifade ettiği eserin ifadesini yanlış anladığı ve چیتکر kelimesini, yanlış olarak چنگر şeklinde gösterdiği, yukarıdaki izahatımızdan sonra büyük bir güvenle ileri sürülebilir.

İşte görülüyor ki Çağatayca çituq kelimesinin "poignée de l'épée de Gingis-khan; le diable» mânası tamamıyla yanlıştır. Yeni Çağatay lügatleri bu yanlışlığı birbirlerinden tenkidsiz bir surette nakletmişlerdir. Radloff, büyük lügatinde, bu kelime hakkında Zenker ve Şeyh Süleyman Efendinin malûmatını iktibastan başka bir şey yapmamıştır.

İşte *labaşaq* ve *çituq* kelimeleri gibi, Çağatayca *dabir* kelimesi de yanlıştır. Bu kelimeye ilk defa Zenker lügatinde tesadüf ediyoruz. Çağatayca دبر *debr* kelimesinin "genou [diz],, mânasına geldiğini söyleyen

¹ Zenker چیتوق maddesinde سنکلاخ'a dayanmaktadır. Fakat Zenker, سنکلاخ'tan değil, bu esere dayanan *Hulâsa-i Abbâsî'nin* Paris yazmasından istifade etmiştir.

bu müellif, bunu *Lûgat-i Türkî'den* aldığını kaydediyor. Bundan başka, eski ve yeni diğer Çağatay lûgatlerinde de bu kelime hakkında birtakım malûmata tesadûf ediliyor. Budagov, bu kelimeyi *Lûgat-i Türkî'den* alarak **دبر** şeklinde kaydettiği gibi, Radloff lûgatinde de **دبر** *dabir* "das Knie,, şeklinde gösterilmiştir.

Thury'nin pek haklı olarak söylediği gibi, Budagov'un naklettiği **دبر** şekli yanlıştır; doğrusu **دیز** *diz* olacaktır. Elimizdeki eserler **دیز** şeklinin Çağatay sahasında çok eski zamanlardan beri kullanıldığını açıkça göstermektedir. Bu cihet, Macar âliminin ifadesini tamamiyle teyid etmektedir. Thury'nin bu iddiasını desteklemek için, Türkler arasında bugün buna benzer bir kelimeye tesadûf edilmediği de söylenebilir. Radloff bu kelimeyi *dabir* şeklinde okumak istemekle, her bakımdan yanılmıştır.

Eski ve yeni Çağatay lûgatlerinde tesadûf edilen türlü yanlışlıklar, yalnız lûgat kitaplarının hacmini genişletmekle kalmamış, ayrıca dilcileri yeni yanlışlara da düşürmüştür. Çünkü bazı Avrupalı dilciler, Çağatay lûgatlerinde tesadûf ettikleri bu çürük tanıkları çözmek istemişler ve türlü türlü düşünceler ileri sürmüşlerdir. Bu bakımdan bir örnek olarak Çağatayca *dabir* "das Knie,, kelimesini zikredebiliriz. D. Pais, *Az urali es altaji tap "fogni,, szocsalad* (Nyelvtudományi Közlemenyek XLIX, 295-313) başlıklı yazısında, bu kelimeyi Türkçe *tap-* sözü ile izah etmek istemiştir (304. s.). Halbuki yukarda gösterdiğimiz gibi, Çağatayca **دبر** *dabir* kelimesi **دیز** *diz* (oo *tiz*) sözünden başka bir şey olamaz. Aşağıda görüleceği veçhile, G. J. Ramstedt gibi büyük bir âlim bile arasına bu türlü yanlışlara düşmüştür (*Qumşum* maddesine bakınız). Hattâ yukarda zikredilen eserinde Çağatay lûgatlerini iyice tetkik ve tenkid etmiş olan Thury bile birçok noktalarda yanılmıştır. Nemeth, Thury hakkındaki konferansında, bu cihete dokunmuş ve Thury'nin *Behcet-ül-lûgat'ten* nakletmiş olduğu Çağatayca **آتق** *atq*, **آتق** *atq* "medve;jozan[ay; ayık],, kelimesini doğru olarak **آیغ** *ayığ* şeklinde okumak icabettiğini söylemişti. Çünkü Türkler arasında Thury'nin kaydettiği *atq* kelimesine benzer bir söze şimdiye kadar tesadûf edilmemiştir. Buna karşı, elimizdeki dil yadigârları *ayığ* "ayı,, kelimesinin Türkler arasında çok eski zamanlardan beri kullanıldığını açıkça göstermektedir. Tıpkı *ayığ* gibi, *ayığ* (∞ *ayıq*) "ayık,, da eski bir kelimedir.

Sonra, Thury'nin *Behcet-ül-lûgat'ten* alarak, *umurun* şeklinde okuduğu **اومورن** "nadrage [pantolon],, kelimesi de yanlıştır. *Behcet-ül-lûgat* sahibinin **اومورن** şeklinde kaydettiği bu kelime, Şeyh Süleyman Efendi lûgatinde **اومودوق** olarak yazılmışsa da, bunun yanlış olduğunu kuvvetle tahmin ediyorum. Bu sebeple, bu kelimeyi *umudug* şeklinde okuyan Kunos, her bakımdan yanılmıştır. *Behcet-ül-lûgat'te* **اومورن** ve Şeyh Süleyman Efendi lûgatinde **اومودوق** şeklinde zikredilen bu söz, Pavet de Courteille lûgatinde **اومودون** şeklinde yazılmış ve "caleçon, pantalon,, diye tarif olunmuş-

tur. Ben, bu şeklin doğru olduğunu zannediyorum. Çünkü Çağatayca"pantolon,, mânasına gelen bu kelime, Moğollar arasında *ümüdün* "culotte.pantolon, chausses,, (Kovalevskiy) şeklinde kullanılmıştır. Eskiden beri Çağatayca'ya da girmiş olan Moğolca *ümüdün* kelimesinin Çağatay sahasında *اومودون* şeklinde yazılarak, *ümüdün* okunduğunu sanıyorum. Bu sebeple, bu kelimeyi *اومورن* şeklinde zikreden *Behcet-ül-lûgat* sahibi yanılmıştır. Daha eski bir eserden alındığı muhakkak olan bu şekil Thury'yi de şaşırtmıştır. Yukarda da söylediğimiz gibi, *Behcet-ühlûgat'e* çok güvendiği anlaşılan Thury, bu kelimeyi *umurun* diye okumuştur. Kelimeyi yanlış olarak *اومودوق* şeklinde zikreden Şeyh Süleyman Efendi lûgatine dayanan ve *umuduq* şeklini kabul eden Kunos, Şeyh Süleyman Efendinin verdiği bilgiyi iktibastan başka bir şey yapmamıştır.

Tıpkı *umurun* kelimesi gibi, Thury'yi Çağatayca *كرفكه* kelimesi de yanıltmıştır. *Behcet-ül lûgat'ten* olarak bu kelimeyi *كرفكه gerfeke* "zırh,, diye okuyan Thury, Pavet de Courteille lûgatinde bu kelimenin yanlış olarak *كرفكه* "cotte de mailles qu'on appelle aussi ساووت" şeklinde kaydedildiğini söylemiştir. Pavet de Courteillein naklettiği tanık gibi, Şeyh Süleyman Efendi lûgatinde gördüğümüz *كرفكه* şekli de yanlıştır¹. Pavet de Curteille ile Şeyh Süleyman Efendi'nin zikrettikleri *كرفكه* şeklinin yanlış olduğunu haklı olarak ileri süren Thury, Zenker lûgatinde de bu kelimenin aynı şekilde yazıldığını görmemiştir. Pavet de Courteille lûgatinden istifade eden Zenker, bu şeklin nasıl okunacağını katî olarak kestirememiş ve kelimeyi yalnız Arap harfleri ile- *fi كرفكه* şeklinde - yazmakla iktifa etmiştir. Fakat bizim fikrimize göre, *Behcet-ül lûgat'z* dayanarak *كرفكه* şeklinin yanlış olduğunu ileri süren Thury'nin bunu *gerfeke* diye okuması yanlıştır. Bu kelimenin doğrusu *kerefke* olacaktır.

Bu fikrimizi ispat edecek en sağlam delil olarak, bu kelimenin Türkler arasında hâlâ yaşadığını söyleyelim. Radloff'un ifadesine göre, Kazaklar arasında *kereüke* kelimesi "der Panzer,, mânasına geldiği gibi, Kırgızlar arasında da *kürokö* sözü "der Panzer,, demektir. Bu sağlam tanıklar, Çağatayca *كرفكه* kelimesinin *kerefke* şeklinde okunacağını açıktan açığa göstermektedir, sanıyoruz. Thury, bunu *gerfeke* yazmakla tamamiyle yanılmıştır.

Bundan başka, Thury'nin düzeltmeleri bile arasına çürük ve hattâ yersizdir. Macar âlimi, *Behcet-ül-lûgat* hakkındaki kıymetli eserinde, Çağatayca *اچيرغه acirga* kelimesinin mânasını düzeltmek istemiştir. Ona göre, bu kelime "aygır,, mânasına gelmektedir. Çağatayca *اچيرغه* kelime-

¹ Şeyh Süleyman Efendinin verdiği şekli tenkidsiz bir surette iktibas eden Kunos- bu kelimeyi *kerefke* şeklinde yazmıştır!

² Zeoker'in bu kelimeyi *t* (turc) diye göstermesi yanlıştır i doğrusu *to* (turc oriental) olacaktır.

sini Pavet de Courteille "rave,, diye izah etmiş, kelimenin Çağataycaya Moğolcadan geçtiğini söylemiştir. Şeyh Süleyman Efendi lügatinde bu kelimeyi şöyle izah ediyor: « بیان تورپی * بجل * چیر * اجریق » Radloff اچیرغه *acırğa* "wilde Rube,, kelimesini Şeyh Süleyman Efendiden almıştır. Yalnız, Radloff lügatinde Şeyh Süleyman Efendinin verdiği izahat yanlış olarak « بیان تورپی * بجل * چیرا * اجریق » şeklinde yazılmıştır. Fakat Thury'nin iddiasına göre, *acırga* kelimesinin mânası "yaban turpu,, değildir. Zira *Behcet-ül-lûgat* sahibi *acırğa* kelimesini « زبود یعنی فصل » [mas animalis ; bilhassa aygır],, diye izah etmiş ve kelimenin Moğolca olduğunu söylemiştir. Macar âlimi, *Behcet-ül-lûgat* sahibinin ifadesini desteklemek için, *acırğa* kelimesinin Moğollar arasında "etalon,, mânasında hâlâ kullanıldığını ilâve etmektedir. Thury'e göre, lûgatçileri *Hulâsa-i Abbasî* şaşırtmıştır. Zira bu eserde *acırğa* kelimesi ترپ ("turp,,) ve بجل ("turp,,) tarzında tarif olunmuştur ki Thury'ye göre, yanlıştır. Nitekim bu kelime, *Behcet-ül-lûgat* müellifi tarafından doğru olarak « زبود یعنی بجل » diye izah edilmiştir. Macar âliminin fikrine göre, *acırğa* kelimesinin mânasını başka türlü aydınlatmak imkânı yoktur.

Fakat Thury'nin bu iddiası, Türkçe *acırga* "rave ou raifort sauvage, ar. بجل » (Barbier de Meynard : آچیر) kelimesini izah etmemektedir. Barbier de Meynard bu kelimeyi Ahmed Vefik Paşanın *Lehçe-i Osmanî*-sinden iktibas etmiştir. Ahmed Vefik Paşanın eserinde birçok Çağatay şekillerine tesadüf olduğunu biliyoruz. Yalnız *acırga* kelimesi Şemseddin Sami tarafından da kaydedilmiştir. Sonra, Türk Dil Kurumu'nun çıkarmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* başlıklı eserde de buna benzer bir kelimeye tesadüf olunmaktadır: *acırga* "yaban turpu,,. Bütün bu tanıklar, kelimenin "turp, yaban turpu,, mânasına geldiğini katî surette ispat etmektedir. Fakat bu kelime hakkında kâfi bilgisi olmadığı ve Anadolu ağızlarında hâlâ kullanılmakta olan şekillerden habersiz kaldığı anlaşılan Thury'nin iddiası yanlıştır. Mamafih bu yeni tanıklar, Moğolca "aygır,, mânasına gelen *acırğa* kelimesinin Çağatay sahasında mevcut olmadığına bir delil sayılamaz. Yalnız, hemen tasrih edelim ki bu kelimenin varlığı *acırğa* "yaban turpu» sözünün Çağatay sahasında kullanılmadığını ifade edemez.

Çağatayca *acırğa* kelimesi, üzerinde durmak istediğimiz meselenin zorlukları hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir. Thury'nin verdiği mühim izahat, onun yalnız dil tarihi bakımından değil, edebiyat ve kültür tarihi bakımlarından da ehemmiyeti olan bu meseleyi çok iyi kavradığını göstermektedir.

Eski ve yeni Çağatay lûgatlerinde tesadüf edilen bütün bu yanlışlıkların tesbiti, Çağatay lûgatlerinin yeni ve tam mânasiyle ilmî bir basımını hazırlıyacaklar için faydalı olmakla beraber, bu yazının çerçevesine pek sığmaz. Ancak bu mühim mesele hakkında umumî bir fikir verebilmek için, bazı örnekler verelim.

isir

Çağatayca ايسير "ein Jagdvoegel,, kelimesini Vambery'nin *Cagataische Sprachstudien* adlı eserinden alan' Radloff, bu kelimeyi *isir* şeklinde okumuştur. Vambery lüğatinde bu kelime ايسير şeklinde gösterilmiştir. Buna karşı, Pavet de Courteille lüğatinde bu kelime ايسير tarzında yazılarak, tıpkı Vambery ve Radloff'ta olduğu gibi, "faucon,, diye izah olunmaktadır. Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde de bu gelişme ايسير şeklinde kaydedilmiş ve « باز * بر نوع شكار قوشيدر » diye tarif olunmuştur.

Benim fikrime göre, Vambery'nin eserinde gördüğümüz ايسير şekli, yanlış bir şekil olacaktır. Çünkü Türkler arasında bugün buna benzer bir kelime yasamıyor. Bu sebeple, bu kelimeyi Vambery'nin eserinden alarak *isir* şeklinde kaydeden Radloff da yanılmıştır. Buna karşı, Pavet de Courteille ile Şeyh Süleyman Efendinin ايسير şekli her bakımdan doğrudur. Bu kelime, *ispir* telâffuzu ile "bir avcı kuş adı,, mânasına Anadolu'nun birçok yerlerinde hâlâ kullanılmaktadır. Hâmit Zübeyr ve İshak Refet, *Anadilden Derlemelerde* bu kelimeyi *ispir* "bir avcı kuş adı,, şeklinde tesbit etmişlerdir. Türk Dil Kurumunun çıkarmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* başlıklı büyük eserde de bu kelime aynı şekilde yazılmış ve "bir çeşit av avlatılan çaylak, doğan» diye tarif olunmuştur.

onzel

Pavet de Courteille lüğatinde bir اونزل kelimesine tesadüf edilmektedir. Eski Çağatay lügatlerinden iktibas edilen bu söz "mensonge,, mânasına gelmektedir. Bu kelime Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde de اونزل « دروغ * كذب * يلان » şeklinde yazılmıştır. Kelimenin başka şeklini bilmiyen Kunos, bunu *onzel* diye okumuştur.

Mamafih bizim fikrimize göre, Şeyh Süleyman Efendi lüğatindeki اونزل şeklini bu tarzda okumakla Kunos büyük bir yanlışta düşmüştür. Çünkü Pavet de Courteille ile Şeyh Süleyman Efendinin naklettikleri اونزل şekli yanlıştır. Bu kelimenin doğrusu اوترك *ötrük* olacaktır. Türkçe "yalan,, mânasına gelen *ötrük* kelimesi yeni Çağatay lügatlerinde اوتروك، اوتروك şekillerinde kaydedilmiştir.

şışal

Onzel kelimesi gibi, Çağatayca شيشال "ein grosses Schaf,, kelimesi de yanlıştır. Benim bildiğime göre, bu kelimeye yalnız Radloff lüğatinde tesadüf edilmektedir. Kelimeyi *şışal* diye okuyan Radloff, bu kelimeyi Vambery'nin *Cagataische Sprachstudien* başlıklı eserinden aldığını ilâve etmiştir. Halbuki Vambery meşhur eserinde bu kelimeyi شيشاك *şışek* şeklinde göstermiştir. Bu *şışek* şeklini Şartça "ein zweijähriges Schaf ,,

mânasına gelen *şışak* (Radloff), Farsça "a sheep a year old,, mânasına gelen *şışâk* (Steingass²) kelimeleri teyid etmektedir. *Şışek* kelimesinin çok eski zamanlardan beri kullanıldığına dair bu mühim tanıklara ilâveten, bu kelimenin *şışek* telâffuzu ile Anadolu'nun birçok yerlerinde kullanıldığını da söyleyelim. Hâmit Zübeyr ve İshak Refet (*Anadilden Derlemeler*) bu kelimenin bütün Anadolu'da "iki yaşına girmiş dişi koyun,, mânasında kullanıldığını tesbit ediyorlar. Türk Dil Kurumunun çıkarmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* başlıklı eser, *şışek* kelimesinin Anadolu'da bugün ne mânada kullanıldığını bize daha iyi izah etmektedir: *şışek* 1. "sütlü koyun,,; 2. "1-2 yaş arasında olan koyun,,; 3. "burulmuş koç,,; 4. "genç, kocamamış manda,,.

Bütün bu kayıtlar, Vambéry tarafından nakledilen *şışek* şeklinin doğru olduğunu açıkça göstermektedir. Bu *شیشاك* kelimesini *شیشال* şeklinde tesbit eden Radloff, bunu Vambéry'ye istinaden böyle yazdığını zikrediyor.

Vambéry'nin eserindeki *شیشاك* şeklini bu tarzda tesbit etmekle Radloff büyük bir hata yapmış, hele bu yanlış şekli Vambéry'ye isnad etmekle, ikinci bir yanlışta da düşmüştür.¹

çapa

Radloff, Çağatayca "der Schlitten,, mânasına gelen *چاپا* kelimesini *çapa* şeklinde okumuştur. Bu kelimeyi hiçbir tanıkla ve örnekle teyid etmiyen Radloff, *çapa* şeklini kabul etmekle büyük bir hataya düşmüştür. Bu kelimenin *چانا* *çana* şeklinde okunacağı, eski ve yeni Türk lehçelerinde hâlâ kullanılan *çana* sözü olacağı açıktır: *çana* [Tel., Kuğu, Tar., Kazan] "[Tel., Kuğu] der Schlittenlauf, die Schneeschuhe,,; "[Tar., Kazan] der Schlitten,, (Radloff) | *çanaq* [Alt., Tel., Kuğu] "der Schlitte,, (Radloff) | *sangı* [Kazak] "die Schneeschuhe,, (Radloff) | *şana* [Şor] (Radloff) | *şana* [Şor, Soyut, Kazak] "[Şor] die Schneeschuhe,,; " [Kazak] der Schlitten,, (Radloff) | *şanaq* [Şor] "der Schlitten,, (Radloff) | *canğa* [Baraba] "die Schneeschuhe,, (Radloff) | *cana* [Küyerik] "der Schlittenlauf; die Schneeschuhe,, (Radloff) | *ç'ana* [Karaçay] "Schlitten,, (Pröhle; KSz X, 97) | *çana* [c = ts] [Balkar]; *çana* [Kumuk] (Pröhle: KSz X, 213).²

¹ Radloff'uD büyük lügatinden istifade eden L. Rasonyi, *Taksony* (Magyar Nyelv XXIII, 279) ve *Valacho-türccica* (Aus den Forschungsarbeiten d. Mitgl d. Ung. Inst. und d. Coll. Hung. in Berlin. Berlin — Leipzig, 1927. 91 s.) adlı yazılarında, *şışal* kelimesini *şış* + *-l* tarzında izah etmiştir. Yakarda verdiğimiz izahat ve getirdiğimiz örnekler, Rasonyi'nin yanlış olduğunu pek açık gösteriyor. Tıpkı Rasonyi gibi, bu *şışal* şekli Zs. Batky'yi de şaşırtmıştır. Rasonyi'nin *Valacho-türccica* başlıklı eserine dayanan Batky, *Csicsó es tarsai* (Nepünk es Nyelvünk VI, 190-195) başlıklı yazısında, Macarca *Susol* adını Çağatayca *şışal* kelimesi ile birleştirmiştir. Bu yersiz birleştirme hakkında bilgi edinmek için bakınız: H. Eren, *Susol* (Magyar Nyelv, XLII. 57).

² J. Kalima, 1910'da çıkan *Alie Berührungen zwischen finnisch-ugrischen und*

Radloff lüğatinde gördüğümüz Çağatayca ساناق *sanaq* "der Schlitten,, kelimesi de çana ile bağlı gibi görünmektedir: ساناق * > ساناق. Mamafih bu, şimdilik sadece bir faraziye den ibarettir.

qumşum

Radloff, Çağatayca "der Schnabel,, mânasına gelen قومشوم *qumşum* kelimesini *Lûgat-i Türki'den* iktibas etmiştir. Bu kelime Pavet de Courteille tarafından da nakledilmiş ve قومشوم "bec d'un oiseau,, şeklinde gösterilmiştir. Zenker, bu kelimeyi قومشوم، قومشوم şekillerinde kaydettiği gibi, Budagov da قومشوم *qum-şum* şeklinde tesbit etmiştir. Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde yalnız قومشوم şekline tesadüf edilmektedir. Kunos, Şeyh Süleyman Efendiye borçlu olduğumuz bu şekli *qumşum* tarzında okumuştur.

G. J. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch* (Helsinki, 1935) adlı güzel eserinde, bu *qumşum* kelimesini Moğolca *qongsiyar* "le bout du nez; nez, bec,, (Kavalevskiy) sözü ile birleştirmek istemiştir (*xañsār*). Fakat benim tahminime göre, bu kelime hakkında bol ve sağlam bilgisi olmadığı anlaşılan Ramstedt'in bu iddiası, yersizdir. Zira, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff gibi lûgatçilerin *Lûgat-i Türki'den* veya ondan istifade etmiş türlü eski Çağatay lûgatlerinden alarak قومشوم، قومشوم şekillerinde yazdıkları bu kelime, Türkçe "gaga,, mânasına gelen *tumşuq* (∞ *tumçuq*) şekli ile bağlı bir şekil gibi görünmektedir. *Tumşuq* kelimesi Çağatay lûgatlerinde قومشوق şeklinde yazılmıştır. Mamafih bu قومشوق kelimesi قومشوم şeklinin son harfini izah etmemektedir. Bu ciheti aydınlatmak için *tumşuq* kelimesinin قومشوغ şekline dayanabiliriz. Radloff tarafından kaydedilen bu yeni şekil, قومشوم > قومشوق değişmesini tamamiyle aydınlatmakta ve bizim fikrimizi her bakımdan teyid etmektedir.

balin

Çağatayca بالين "die Funken des Feuerstahls,, kelimesini *Lûgat-i Türki'den* alan Radloff, bu kelimeyi *balin* diye okumuştur. Bizim fikrimize göre, Radloff bu kelimeyi *Lûgat-i Türki'den* tenkidsiz bir surette nakletmekle aldanmıştır. Çünkü şimdiye kadar yalnız *Lûgat-i Türki'de* gördüğümüz bu *balin* şekli tamamiyle yanlıştır. Doğrusu يالين *yalin* olacaktır. *Yalin* şekli Radloff lüğatinde kaydedildiği gibi, eski ve yeni diğer Çağatay lûgatlerinde de bu kelime hakkında bazı malûmata tesadüf ediliyor.

slavischen Sprachen (Wörter und Sachen II, 182-186) adlı yazısında çana (∞ *çanaq*) kelimesi hakkında oldukça bol ve mühim bilgi vermiştir. P. Schmidt, 1928'de çıkan *Etymologische Beiträge* (Journal de la Societe Finno-Ougrienne XLII 3: 1-3) başlıklı yazısında, Türkçe çana sözünü zikretmekle beraber, Kalimanın değerli yazısından habersiz kalmıştır.

bastun

Zenker "coussio, lit., diye izah ettiği Çağatayca باستون *bastun* kelimesini *Lûgat-i Türki'den* iktibas etmiştir. Aynı eserden istifade eden Budagov, lûgatinde bu kelime hakkında *Lûgat-i Türki'nin* verdiği malûmatı tekrar etmiştir. *Lûgat-i Türki'ye* dayanan Radloff, bu kelimeyi *bastun* "der Pfühl, das Kissen, das Bett,, şeklinde okumuştur. Nihayet باستون "coussin, lit., kelimesi Pavet de Courteille lûgatinde de zikredilmiştir.

Budagov, lûgatinde bu kelimenin "تُون باسِق و باسى" kelimelerinden geldiğini ileri sürmüşse de, yanılmıştır. Çünkü Çağatayca *bastun* kelimesi, Türkçe "yastık,, mânasına gelen ياستوق *yastuq* kelimesi ile bağlı bir kelimedir ki, sonradan basit bir yanlışlık neticesinde değişmiş ve ayrı bir şekil almıştır. *Yastuq* kelimesine hemen bütün Çağatay lûgatlerinde raslanmaktadır.

bağan

Zenker, Çağatayca باغان *bağan* "der Elefant [fil], kelimesini *Lûgat-i Türki'den* almıştır. Yine *Lûgat-i Türki'den* istifade eden Budagov, lûgatinde bu kelimeyi aynı şekilde yazarak, tıpkı Zenker'de olduğu gibi, "fil,, diye izah etmiştir.

Mamafih bizim fikrimize göre, Çağatayca "fil,, mânasına gelen bu kelime, şekil bakımından tashih ve izaha muhtaçtır. Çünkü bizim bildiğimize göre, eski ve yeni Çağatay lûgatlerinde bu kelime hakkında daha fazla malûmata tesadüf edilmediği gibi, Türkler arasında da bugün buna benzer bir kelime yaşamıyor. Bizce, bu kelime Türkçe "fil,, mânasına gelen yağan sözü ile bağlıdır. Bu eski kelime türlü dil yadigarlarında يغان *yağan* şeklinde kaydedildiği gibi, eski ve yeni Çağatay lûgatlerinde de يغان şeklinde yazılmaktadır. Radloff, büyük lûgatinde bu kelimeyi doğru olarak *yağan* diye okumuştur. Sonra, bizim tahminimize göre, Çağatayca "fil,, mânasına gelen ييغت *yiğant* (Radloff) kelimesi de *yağan* ile bağlı bir kelimedir.¹ Çağatayca *yağan* kelimesi ile bağlı olarak, Moğollar arasında da "fil,, mânasına bir çağan (Kovalevskiy) sözü mevcut olduğunu söyleyelim.

Bütün bu tanıklar, *Lûgat-i Türki'deki* باغان şeklini *bağan* diye kaydetmekle Zenker'in ne kadar yanlış olduğunu açıkça gösteriyor. Bu yanlış şekil, aynı kaynağa dayanan Budagov'u da şaşırtmıştır.

Bizim zikrettiğimiz tanıklara göre, *Lûgat-i Türki'de* gördüğümüz باغان kelimesinin يغان diye düzeltileceği artık güvenle öne sürülebilir.

¹ Çağatayca *yağan* kelimesi ile Radloff lûgatinde gördüğümüz Çağatayca *yiğant* «fil» kelimesi arasındaki derin mâna ve ses benzerliği göze çarpmamak kabil değildir. Lâkin lûgatinde *yiğant* kelimesini zikrettiği ve يغان şeklini de doğru okuduğu halde, Radloff buna dikkat etmemiştir.

bayğaç

Zenker, *Lûgat-i Türki'den* naklettiği «درخت» *بايغاج* kelimesini *bayğaç* okumuştur. *Lûgat-i Türki'nin* verdiği malûmattan istifade eden Budagov, lüğatinde bu kelimeyi *بايغاج* şeklinde kaydetmiştir. Yine aynı lügate dayanan Radloff, *بايغاج* kelimesini *bayğaç* tarzında tesbit etmiştir.

Zenker, lüğatinin başka bir yerinde, bu kelimeyi *بيغاج* şeklinde göstermiştir. Bu yeni şekli *biğaç* tarzında okuyan Zenker, *bayğaç* ile *biğaç* arasındaki yakınlığa dikkat etmiş, fakat *bayğaç* > *biğaç* gelişimini aydınlatmamıştır. Zenker'in verdiği *biğaç* şeklini bilmiyen Radloff, *bayğaç* kelimesini *bay* + *ağaç* tarzında çözmek istemiştir. Fakat Radloff her bakımdan yanılmıştır. Çağatayca *bayğaç* kelimesini *bay* + *ağaç* şeklinde çözmek imkânı yoktur. Çünkü bu kelime Türkçe *ağaç* kelimesi ile bağlıdır.

Ağaç kelimesi Türkler arasında *ağaç*, *ağaç*, *ahış*, *iğaç*, *yiğaç*... şekillerinde yaşamaktadır. Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde bu kelime *ايغاج* *iğaç*, *بيغاج* *yiğaç* şekillerinde tesbit edilmiştir. İşte benim tahminime göre, Çağatayca *بايغاج* *bayğaç* kelimesi *ايغاج* *iğaç*, *بيغاج* *biğaç* kelimesi de *بيغاج* *yiğaç* şekilden gelmektedir.¹

banqan, banqaq, bayqaq

Zenker, "Name einer Frucht (?) „ diye izah ettiği Çağatayca *باتقان* *banqan* kelimesini *Lûgat-i Türki'den* almıştır. Yine aynı lügate dayanan Budagov, bu kelimeyi *باتقاق* *banqaq*, *بيقاق* *bayqaq* "greckiy orex,, şekillerinde yazmıştır. Budagov, lüğatinin birinci cildine ilâve ettiği düzeltmelerde, bu kelimeyi *بيكاق* şeklinde göstermiş ve Baburnâme'den aldığı *نيكاق* şeklinin *بيكاق* kelimesinden basit bir noktalama yanlışlığı sayesinde çıktığını söylemiştir. Pavet de Courteille *باتقاق* *banqaq* "espece de noix,, gelimesini *Lûgat-i Türki'den* almıştır. Radloff, Budagov'un lüğatinden istifade ederek *بايقاق* *bayqaq*, *باتقاق* *banqaq* kelimelerini lüğatinde "die Wallnuss,, diye izah etmiştir.

Budagov, lüğatinde *bayqaq* kelimesi ile *banqaq* kelimesi arasındaki ses ve mâna benzerliğine dikkat etmiştir. Fakat lüğatine ilâve ettiği düzeltmelerde *بيكاق* ile *نيكاق* şekilleri hakkında verdiği malûmat, tashih ve izaha muhtaçtır. Budagov'tan istifade eden Radloff, lüğatinde *bayqaq*, *banqaq* kelimeleri hakkında Budagov'un verdiği malûmatı iktibastan başka bir şey yapmamıştır.

¹ Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde bir *بيغاج* «ağaç» kelimesine tesadüf olunmaktadır. Kunos bu kelimeyi yanlış olarak *yığaç* okumuştur. Halbuki Şeyh Süleyman Efendi tarafından örnek olarak gösterilen hikmette bu kelime *بايغاج* şeklinde yazılmıştır. Kunos'un *yığaç* okumak istediği *بيغاج* şekli basit bir tertip hatasından başka bir şey değildir.

Bayqaq, *banqaq*, *banqan* şekillerinin çözümüne gelince, *bayqaq* (∞ *banqaq*, *banqan*) kelimesi, öyle sanıyorum ki, Türkçe "ceviz,, mânasına gelen *ganğaq* kelimesi ile bağlı bir kelimedir. *Yunğaq* kelimesi hakkında Kâşgarlı Mahmud'da küçük bir kayıt vardır. Buna göre. *yağaq* kelimesi "ceviz,, mânasına gelir ki, aşağıdaki tanıklara uygun gelmektedir: *يانكاك ياڭاق* [Çağ.] "die Nuss, Kokusnuss,, (Radloff), | Türki *يانكاك* *يانكاك* *yan(ğ)aq* "walnut,, (Raquette: MSOS XVII, 230; G. Jarring, *The contest of the fruits*. Lund, 1936) | *yanğaq* [Özbek] (Yudaxin) | *يانكاك* *يانكاك* *yanğaq* [Sart] "greckiy orex,, (Nalivkin) | *yanaq* [Kazak] [(Katarinskiy)].

Yanğaq kelimesi Moğollar arasında da kullanılmıştır. XIV. asrın ikinci yarısına ait *Huayiyi-yü* adlı meşhur Çin - Moğol lüğatinde bu kelime *ciaq* şeklinde tesbit edilmiştir. Çok eski bir kelime olan bu *ciaq* kelimesine bugün Monguorlar arasında tesadüf edilmektedir. A. Mostaert ile A. de Smedt bu kelimenin Monguorlar arasında *CiaG* "ceviz,, şeklinde kullanıldığını tesbit ediyorlar (*Le dialecte monguor parle par les Mongols du Kansou occidental*. III partie. Pei-p'ing, 1933) ki bu kelimenin halk arasında eski mânasını ve kıymetini muhafaza ettiğini göstermektedir (L. Ligeti: *Nyelvtudományi Közlemenyek* XLVIII, 242).

Çağatayca *bayqaq* (*banqaq banqan*) kelimesini bir *ياتاق* * şeklinden izah edebiliriz. Bu şekil Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde tesbit edilmiştir: *ياتاق* * *ياتاق*. *ياتاق* kelimesi yalnız *ياتاق bayqaq*, *ياتاق banqaq* şekillerini aydınlatmakla kalmıyarak, ayrıca *ياتاق banqan* şeklini de çözmektedir. Budagov lüğatinde gördüğümüz *ياتاق* şeklini *ياتاق* tarzında düzeltmek lâzımdır. Budagov'un *Baburnâme'den*. aldığı *ياتاق* şekli de yanlıştır. Doğrusu *ياتاق* olacaktır.

bağrin

Çağatayca *باغرين* kelimesinin *bağrin* "peigne,, mânasına geldiğini söyleyen Zenker, bu kelimeyi *Lûgat-i Türkî'den* alarak *bağrin* şeklinde kaydetmiştir. Pavet de Courteille lüğatinde bu kelime *باغرين* şeklinde yazılarak, tıpkı Zenker'de olduğu gibi, "peigne,, diye tarif olunmaktadır. Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde de bu kelime aynı şekilde kaydedilmiş ve « طراق * شانه * موشط » diye izah olunmuştur. Budagov lüğatinde de *باغرين* kelimesi "tarak,, diye tarif olunmuştur. Radloff, lüğatinde bu kelimeyi "der Kamm,, diye izah ederek, *bağrin* şeklinde okumuştur.

Bizim fikrimize göre, *Lûgat-i Türkî'de* *باغرين* şeklinde gösterilen ve « شانه » diye tarif olunan bu kelime, gerek mâna, gerek şekil bakımından yanlıştır. Eski dil yadigârlarında bu kelimeyi destekliyecek en ufak bir tanığa tesadüf edilmediği gibi, yeni Türk dillerinde de buna benzer bir kelime yaşamıyor. Bu sebeple, bu kelimeyi *Lûgat-i Türkî'den* veya

ondan istifade etmiş olan diğer eski Çağatay lügatlerinden alarak, باغرين "tarak,, şeklinde zikreden lügat kitapları aldanmışlardır.

Bahsettiğimiz lügat kitaplarını Farsça شانه kelimesi şaşırtmıştır. *Lûgat-i Türki'de* gördüğümüz bu kelime "tarak,, mânasına geldiği gibi, "the shoulderblade [kürek kemiği],, (Steingass)² mânasına da kullanılmaktadır. Bizim tahminimize göre, *Lûgat-i Türki'nin* شانه kelimesi altın-da kastettiği mâna "tarak,, değil, "kürek kemiği,, olacaktır.¹

Çünkü bütün Çağatay lügatlerinde باغرين şeklinde yazılan bu kelime "kürek kemiği,, mânasına gelen yağrin sözü ile sıkı sıkıya bağlıdır.

Yağrin, bu mânası ile, Anadolu Türkleri arasında da malûmdur. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme. Dergisi'nde* bu kelime yağrin "sırt, arka, iki kürek arası,, yağımı "sırt, arka,, yargın " iki kürek arası, sırt,, şekillerinde tesbit edilmiştir. *Anadilden Derlemelerde* Anadolu'da "sırt, iki kürek kemiği arası,, mânasında olarak yağımı, yarnı şekillerinin varlığı dahi kaydedilmiştir ki, kelimenin Çağatay sahasında ifade ettiği mânadan farksızdır. Bugünkü Türkler arasında yağrin şeklinde hâlâ yaşayan bu kelime, eski ve yeni Çağatay lügatlerinde باغرين şeklinde kaydedilmiş ve doğru olarak "das Schulterblatt [kürek kemiği],, diye tarif olunmuştur.²

Bütün Çağatay lügatlerinde باغرين şeklinde yazılarak, "tarak,, diye izah olunan bağrin kelimesinin yağrin diye okunacağı ve "tarak,, değil, "kürek kemiği» mânasına geldiği çok açıktır.³

doltu, dültü, dolgu, bulte

Çağatayca "sırtlan,, mânasına gelen دولتو kelimesi, Vambéry'nin *Cagataische Sprachstudien* başlıklı eserinde doltu şeklinde yazılmıştır. Zenker, bu kelimeyi eski Çağatay lügatlerinden alarak, دولتو, دلتو, دلتو şekillerinde göstermiş, fakat kelimenin nasıl okunacağını iyi tâyin edemediği cihetle, yalnız Arap harfleri ile yazmakla iktifa

¹ Şeyh Süleyman Efendinin باغرين kelimesini « شانه * طراق » diye izah etmesi, kelimenin «kürek kemiği» mânasına gelmediğine bir delil olarak kullanılamaz. Çünkü *Lûgat-i Türki'de* veya ondan istifade etmiş olan eski Çağatay lügatlerinde de bu kelime شانه diye tarif olunmuştur. Fakat Şeyh Süleyman Efendi, bu kelimeyi hemen tamamıyla ters anlıyarak, kendi Çağatay lügatinde « شانه * طراق » demiştir ki, göstereceğimiz gibi yanlıştır.

² Çağatayca yağrin kelimesi Zenker lügatinde «das Schulterblatt; der Kamm [kürek kemiği; tarak]» diye izah edilmişse de, bunun yanlış olduğu açıktır.

³ Pavet de Courteille Çağatayca دالو dalu kelimesini «peigne; omoplate [tarak; kürek kemiği]» diye tarif etmiştir. Fakat Pavet de Courteille burada yanılmış ve ifade ettiği kaynağın ifadesini yanlış anlamıştır. Çünkü dala kelimesi «kürek kemiği» mânasına gelmektedir. Bu dala (∞ dali) sözü «das Schulterblatt [kürek kemiği]» mânasına birçok Türk boyları arasında hâlâ yaşadığı gibi, Moğollar arasında da «os de l'épaule, omoplate» mânasında olarak dala (Kovalevskiy) şeklinde mevcuttur.

etmiştir. Budagov lüğatinde bu kelime دلتو şeklinde yazılarak dültü okunmuştur. Veliaminof-Zernof, bu kelimeyi *Abuşça'dan* iktibas ederek, دلتو şeklinde kaydetmiştir. Pavet de Courteille lüğatinde bu kelime دولتو şeklinde tesbit edilmiştir. Radloff lüğatinde ise, *doltu* şeklinde okunmuştur. Yalnız, Radloff büyük lüğatinin başka bir yerinde bu kelimeyi eski lügatlerden istifade ederek دلتو dültü şeklinde yazmışsa da, دولتو doltu ile دلتو dültü şekilleri arasındaki derin mâna ve şekil benzerliği gözüne çarpmamıştır. *Behçet-ül lûgat* sahibi, bu kelimeyi دولتو şeklinde tesbit etmiştir. Thury, *Behcet-ül-lûgat* hakkındaki değerli eserinde bu kelimeyi dolgu şeklinde okumuştur. Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde bu kelime دولتو şeklinde kaydedilmiştir. Yalnız, bu kelime bütün Çağatay lügatlerinde "sırtlan,, diye tarif olunduğu halde, Şeyh Süleyman Efendi bu kelimeye şimdiye kadar hiç tesadüf edilmeyen başka bir mâna vermektedir: « کورچین وکفتاره شییه بر حیوان اسمیدر » ,

İddialarını hiçbir tanıkla teyidetmiyen Şeyh Süleyman Efendinin bu izahatı yanlıştır: Çağatay lügatleri دولتو kelimesinin « کفتار » mânasına geldiğini söylemektedirler. Lâkin Farsça "sırtlan,, mânasına gelen bu kelimeyi tanımadığı anlaşılan Şeyh Süleyman Efendi, کفتار kelimesini Farsça کفتر " güvercin,, sözü ile karıştırarak, kendi lüğatinde: « کورچین وکفتاره شییه بر حیوان اسمیدر » diyor ki yanlıştır. Kelimenin "sırtlan,, mânasını bilmiyen Kunos, bu kelimeyi yanlış olarak "Name eines hyânenartigen Thieres,, diye izah etmiştir.

Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde دولتو، دولتو، دلتی، دولتو، دولتو şekillerinde yazılan ve "sırtlan,, diye tarif olunan bu kelime, Çağatayca Moğolcadan girmiştir. Moğolca *deltü çinua* "loup â criniere,, (Kovalevskiy) kelimesi "yeleli kurt, sırtlan,, mânasına gelmektedir. (P. Pelliot: Bulletin of the School of Oriental Studies VI, 565-566). Bu kelime, meşhur Leiden yazmasında ديلتوجنا şeklinde kaydedildiği gibi, İbn Mühennâ lüğatinde de aynı şekilde yazılmıştır. Moğolca *deltü çinua* şeklinden anlaşıldığı gibi, Thury'nin *Behcet-ül lûgat'ten* alarak dolgu şeklinde okuduğu دولتو kelimesi, tamamiyle yanlıştır. Bu kelimenin دولتو şeklinde yazılacağı ve dültü diye okunacağı büyük bir güvenle öne sürülebilir, دولتو şeklini bilmiyen Budagov, دولتو kelimesini yanlış olarak dültü diye okuduğu gibi, Radloffun kabul ettiği doltu, dültü şekilleri de yanlıştır.

Benim fikrime göre, Çağatayca "sırtlan,, mânasına gelen بولته (بولته ∞) kelimesi de Çağatayca dültü (دولتو، دولتو، دلتی، دولتو) kelimesi ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kelimeye iptida Zenker'in büyük lüğatinde tesadüf ediyoruz. Kelimenin "die Hyâne (?),, mânasına geldiğini söyleyen Zenker, bu kelimeyi بولته، بولته şekillerinde göstermiştir. Zenker, bu kelimenin nasıl okunması icabettiğini katî olarak kestiremediği cihetle, yalnız

Arap harfleri ile yazmakla iktifa etmiştir. Pavet de Courteille lüğatinde de bu kelime بولته، بولته "hyene,, şekillerinde kaydolunmuştur. Budagov lüğatinde de bu kelime, tıpkı Zenker ve Pavet de Courteille'de olduğu gibi, "sırtlan,, diye tarif olunarak, بولته، بولته şekillerinde yazılmıştır. Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde de bu kelime بولته şeklinde yazılmıştır. Yalnız, Şeyh Süleyman Efendi, بولته kelimesi hakkında eski lügatlerde tesadüf ettiği izahatı yanlış anlıyarak, bu kelimenin «سوز * سخن * كفتار» mânasına geldiğini ileri sürüyor ki yanlıştır.¹ Thury'nin gösterdiği gibi², Şeyh Süleyman Efendiyi Farsça كفتار kelimesi şaşirtmiştir. Farsça "sırtlan,, mânasını ifade eden كفتار kelimesini bilmediği anlaşılan Şeyh Süleyman Efendi, Çağatayca دولتو kelimesini yanlış olarak izah ettiği gibi, Çağatayca بولته şekline de başka bir mâna vermiştir.

Pavet de Courteille, Budagov ve Zenker'in "sırtlan,, diye tarif ettikleri بولته (بولته ∞) kelimesi ile Çağatayca دولتو (دلتي، دلتو) sözü arasındaki mâna ve şekil benzerliği kolaylıkla göze çarpacak kadar büyüktür. Bu kelimenin bizim döltü sözü olacağı ve دولتو dōke diye okunacağı çok açıktır.

ağırafu, ağraqu

Zenker'in *Lûgat-i Türkî'den* naklettiği اغرافو ağırafu "epervier,, kelimesi Pavet de Courteille lüğatinde de اغرافو şeklinde yazılmıştır.

Yine *Lûgat-i Türkî'ye* dayanan Budagov, lüğatinde bu kelimeyi اغرافو tarzında gösterilmiştir. Benim tahminime göre, bu şekillerden biri basit bir noktalama yanlışı neticesinde doğmuş bir şekil olacaktır. Yalnız bu kelimenin nasıl okunması ieabettiğini katî olarak kestirmek için, yeni ve sağlam tanıkların çıkmasını beklemeliyiz. Çünkü, bugünkü Türk dillerinde bu çözüme en ufak bir esas olabilecek hiçbir şey yoktur.

yuqum, yufum

Tıpkı bunun gibi, Zenker, Budagov, Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff gibi müellifler tarafından nakledilmiş olan يوقوم yuqum "mou, doux, tendre,, kelimesi de Pavet de Courteille'in Çağatay lüğatinde يوقوم şeklinde yazılmıştır. Radloff, lüğatinin başka bir yerinde bu kelimeyi Pavet de Courteille'den alarak yufum şeklinde kaydetmişse de, يوقوم ve يوقوم şekilleri arasındaki şekil ve mâna benzerliği gözüne çarpmamıştır.

¹ Şeyh Süleyman Efendinin zikrettiği بولته şeklini bulte diye okuyan Kunos, bu kelimeyi «Wort, Rede» tarzında tarif etmiştir.

² A «Behdset-ül-Lugat» ez. esagataj szotar. 23 - 24. s.

Benim tahminime göre, bu şekillerden biri yanlıştır. Mamafih, eldeki tanıkların azlığı ve çürüklüğü, doğru şekli bulmak imkânını şimdilik ortadan kaldırmış gibidir.

latun, lanun

Pavet de CourteUle, Budagov ve Radloff'ta bir لَاتُون *latun* "jarre", kelimesine tesadüf olunmaktadır. Bu kelime Zenker tarafından da aynı şekilde yazılarak, tıpkı Pavet de Courteille, Budagov ve Radloff lüğatinde olduğu gibi, "jarre,, diye tarif olunmaktadır. Yalnız Zenker, lüğatinin başka bir yerinde bu kelimeyi لَانُون *lanun* "cruche, jarre,, şeklinde göstermiştir ki, bizim fikrimize göre, bu şekillerden biri herhalde yanlıştır.

Mamafih bu kelime hakkındaki bilgilerin azlığı karşısında, yalnız eldeki tanıklara dayanarak, bu şekillerden hangisinin doğru olduğunu kestirmek imkânsız gibidir. Her halde bu hususta yeni ve sağlam tanıkların çıkmasını beklemek lâzımdır.

oban, oyan, obaz

Eski ve yeni Çağatay lügatlerinde "chameau, mâle,, diye tarif olunan اوبان *oban* kelimesinin tarihi de karanlık bir meseledir. Zenker, Budagov, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından zikredilen bu kelimeyi Vambery, lüğatinde *oyan* şeklinde yazmıştır. Budagov, lüğatinin başka bir yerinde bu şekli kaydetmişse de, اوبان ve اوبان şekilleri arasındaki şekil ve mâna benzerliğine dikkat edememiştir. Bu şekil Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından da nakledilmiştir. Nihayet Radloff bu kelimeyi Vambery'den alarak *oyan* şeklinde tesbit etmiştir. Radloff, lüğatinin başka bir yerinde bir اوباز *obaz* kelimesi de zikretmektedir. Fakat bu kelimeye başka Çağatay lügatlerinde raslanmamaktadır. Buna rağmen, bizim اوبان (اوبان) kelimesi ile bu اوباز kelimesi arasında, şekil ve mâna bakımından, büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır.

Vambery, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Şeyh Süleyman Efendi ve Radloff gibi lügatçilerin bu kelimeleri türlü eski Çağatay lügatlerinden aldıkları tabiidir. K. Menges'in *Die Wörter für "KameL und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen* (Ungarische Jahrbücher XV, 517-528) başlıklı yazısından da anlaşılacağı gibi, Türkler arasında bugün buna benzer bir kelime yaşamıyor. Yalnız bu kelimenin Anadolu Türkleri arasında kullanılan *hopa* "damızlık erkek deve,, kelimesiyle alâkalı olduğunu ilâve edelim. *Hopa* kelimesi hakkında *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi'ne* bakınız.

añğit

Çağatayca انكڭيت *añğit* (Radloff) kelimesi de Türk dili tarihçileri için şimdilik karanlık bir bilmece teşkil etmektedir.

Radloff, lüğatinde *añğit* "rothe und weisse Schminke,, şeklinde tesbit ettiği bu kelimeyi Şeyh Süleyman Efendiden aldığını söylemektedir. Şeyh Süleyman Efendi lüğatinde bu kelime انكڭت şeklinde kaydedilmiştir. Pavet de Courteüle lüğatinde de aynı şekilde yazılarak, tıpkı Şeyh Süleyman Efendide olduğu gibi, "fard,, tarzında izah olunmaktadır. Bu şekli desteklemek için, Zenker'in verdiği انقت ve انقت "rouge,, kelimelerini de zikredebiliriz.

Buna rağmen, Şeyh Süleyman Efendi, Pavet de Courteüle ve Zenker gibi müelliflere dayanarak, bu انكڭت şeklinin tamamıyla doğru olduğunu ileri sürecektir değiliz. Çünkü Pavet de Courteüle lüğatinde bu kelime الفت "fard,, şeklinde kaydolunmuştur. Şeyh Süleyman Efendinin lüğatinde de الفت şekli muhafaza olunmuştur. Şeyh Süleyman Efendinin verdiği bu kelimeyi Kunos *elğet* şeklinde okumak istemiştir. *Lûgat-i Türkî'nin* verdiği bilgiye dayanan Budagov, aynı kelimeyi انغيش şeklinde yazmıştır. انغيش şekli Pavet de Courteüle ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından da iktibas edilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi lüğatindeki kelimeyi Kunos *engiş* tarzında okumuştur. *Lûgat-i Türkî'de* انغيش şeklinde kaydedilen bu kelime, Zenker tarafından *anğış* tarzında yazılmıştır ("rouge,,). Benim tahminime göre, Pavet de Courteüle ve Şeyh Süleyman Efendi tarafından zikredilen اولك "rouge fard,, kelimesi de *añğit* kelimesinin yeni bir şekli olacaktır. Hatt *فكر* ouge, fard,, (Pavet de Courteüle, Zenker, Şeyh Süleyman Efendi) kelimesi bile *añğit* kelimesinin yeni bir şeklinden başka bir şey olamaz. Bundan dolayı Kunos'un bunu *fekir* şeklinde okumak istemesi, her bakımdan esassızdır. Mamafih فكر ve انكڭت şekilleri arasındaki münasebeti henüz katî olarak çözemediğimizi de söylemekten çekinmiyelim. Lâkin bizim için en mühim mesele, فكر ∞ انكڭت birleştirmesinin çözümü değil, الفت، انقت، انقت، انكڭت . . . gibi ayrı ayrı şekillere dayanarak, kelimenin ilk şeklini katî olarak kestirmektedir. Aşağıda göstereceğimiz gibi, türlü coğrafi sahalardaki Türkler arasında (meselâ Özbekler ve Türkmenler arasında, Şarki Türkistan'daki Türkler arasında, Altay ve Sibiryâ Türkleri arasında, Azerbaycan, Kafkasya, Kazan, Kırım, Anadolu ve Rumeli Türkleri arasında) bugün buna benzer bir kelime yaşamıyor. Bu kelimeyi Kazakça *opu* "die Kreide, weisse Schminke,, (Radloff) ∞ Şorca *oba* "die Kreide,, (a. y.) kelimesi ile birleştirmek imkânsızdır. Çünkü, Pavet de Courteüle lüğati gibi diğer Çağatay lüğatlerinde de bu kelime, اوپا، اوپه "blanc de ceruse dont se servent les femmes,, şekillerinde kaydolunmuştur. *Opa* kelimesinden

sonra, Soyut ağzında kullanılmakta olan *eñgiske* (Katanov) kelimesini zikredebiliriz. Mamafih bu küçük Türk diline Moğolcadan geçmiş olan bu yeni kelimenin bizim انكفت kelimesi ile hiçbir münasebeti olmadığı açıktır.¹ Nihayet Türk dillerinde " rouge ,, mânasına gelen bir kelime daha vardır. Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ında انكيك *eñlik* "rote Schminke» (Brockelmann) şeklinde tesbit edilmiş olan bu eski kelime, bugün türlü Türk kolları arasında *enlik*, *endik*, *inlek*, *innik*, *innek*, *inik*, *inek* (Radloff) şekillerinde "rote Schminke» mânasına kullanılmaktadır. Bizim انكفت kelimesi ile bu kelime arasında, gerek mâna, gerek şekil bakımından büyük bir yakınlık göze çarpmaktadır.

Yalnız, Çağatayca *anğit* kelimesi ile bağı gibi görünen bu *eñlik* kelimesi de انقت ، انفت ، انكفت ... şekillerini tamamıyla izah etmemektedir.

İ L Â V E

149. s. D. Pais'in yazısı Almanca olarak Ungarische Jahrbücher'de çıkmıştır (XV, 601—611). Çağatayca *dabir* kelimesi hakkında 610. sayfeye bakınız.

150. s. *Kerefke* kelimesinin Anadolu sahasında كروفكه şeklinde kullanıldığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sine* bakınız (II, 203).

¹ *Engiske* kelimesi hakkında bilgi edinmek için, *Les iliments mongols des dialectes tures de Siberie* adlı monografimize bakınız.